

Tatjana Pišković

Kako govori prava dama? Hrvatski jezični bonton u prvoj polovici 20. stoljeća

Posebno mjesto u ženskim časopisima zauzimaju tekstovi zasićeni savjetima za poboljšanje romantične veze s muškarcem. U njima se kao glavni uzrok svih poteškoća u muško-ženskim odnosima ističe tvrdnja da muškarci i žene govore različitim jezicima, odnosno da su njihove jezične navike posve oprečne. Na toj se tvrdnji gradi teza da se razumijevanje i sklad u heteroseksualnoj romantičnoj vezi mogu postići samo tako da žene steknu visok stupanj kompetencije u vladanju „stranim“ muškim jezikom, što će im omogućiti da vješto režiraju svoj razgovor s muškarcem. Od pojave savjetodavnih žanrova izraslih na idejama o rodnoj binarnosti jezika u ženskim se časopisima i priručnicima o lijepome ponašanju neprestano perpetuiraju ideje o ženskome komunikacijskom deficitu i potrebi da se ženino autentično verbalno ponašanje korigira i disciplinira. U ovome će se radu opisati i ilustrirati higijena ženskoga govora provedena u hrvatskim bontonima i u nekoliko ženskih časopisa s početka 20. stoljeća. Ta će se praksa verbalne higijene podvesti pod termin jezičnoga bontona, izdvojiti će se osnovne norme prema kojima se definira damski govor, a svi će se zaključci potkrijepiti potvrdama ekscerptiranim iz korpusa.

1. Higijena govora

Raznolik skup diskursa i praksi kojima ljudi pokušavaju „očistiti“ jezik te njegovu strukturu i uporabu prilagoditi vlastitim idealima ljepote, istinitosti, učinkovitosti, logičnosti, točnosti i uljudnosti Cameron je (2012: vii) označila terminom *verbalna higijena* (engl. *verbal hygiene*). Verbalna je higijena rezultat čovjekove sposobnosti da razmišlja o jeziku, što doprinosi kvaliteti svakodnevne komunikacije i omogućuje ispravljanje pogrešaka i nesporazuma (*idem*). No posljedica razmišljanja o kakvu fenomenu, pa tako i o jeziku, često je nastojanje da se on jasno uredi i regulira; tako se u vezi s jezikom pojavljuju različite norme kojima se određuje što je u jeziku „dobro ili loše, ispravno ili pogrešno, prihvatljivo ili neprihvatljivo“ (*idem*). Iako je cilj normiranja na prvi pogled jednostavno uređivanje jezika, Cameron (*idem*) primjećuje da se

iza toga procesa kriju „društveni, moralni i politički“ motivi. Normiranje jezičnih praksi koje Cameron podvodi pod verbalnu higijenu blisko je *jezičnim ideologijama*, odnosno prikazima jezika u jezikoslovnoj praksi ili u eksplicitnu govorenju i pisanju o jeziku (Woolard 1998: 9). Međutim jezične ideologije prikazi su jezika i razmišljanja o tome kakav bi jezik trebao biti, a verbalna se higijena tiče jezične prakse i uporabe te u mnogim svojim manifestacijama podrazumijeva pokušaje da se određeni vidovi jezične uporabe usklade s ideološkim prikazima jezika i teoretiziranja o njemu (Cameron 2012: ix). Valja imati na umu da granica između jezičnih ideologija i verbalne higijene nije oštra jer su teoretičari jezičnih norma obično i jezični higijeničari. Osim s jezičnim ideologijama verbalna higijena kolidira i s *jezičnim politikama i jezičnim planiranjem* (*idem*: x), procesima koji su posebno aktualni nakon osamostaljenja država, a podrazumijevaju nastojanje državnih, zakonodavnih, stručnih ili moralnih autoriteta da modificiraju jezične prakse (*idem*) kako bi jezik postao prepoznatljiv simbol nacionalnoga identiteta. Verbalnoj su higijeni bliski i *nastavni kurikuli jezičnih predmeta* u kojima se uvijek promoviraju određeni jezični priručnici (u Hrvatskoj se to posebno odnosi na pravopise), a s njima i određene jezične norme i politike. Sve u svemu, verbalna higijena prepleće se s mnogobrojnim jezikoslovnim aktivnostima koje se dotiču jezične uporabe i prakse.

U javnome diskursu verbalnu higijenu počesto provode oni koji nisu studirali jezik, pa o intervencijama u jezičnu uporabu ne govore iz stručne, znanstvene ili, jednom riječju, neosobne perspektive, nego iznose vlastite dojmove i mišljenja perpetuirajući popularne stavove i pučke mudrosti o atraktivnim jezičnim temama. Posljedica nesudjelovanja jezikoslovaca u javnim raspravama o jeziku i jezičnim praksama zahvaćenima jezičnom higijenom jest iznimno niska razina na kojoj se takve rasprave vode (Cameron 2012: xii). Cameron (*idem*) drži da je razlog tomu činjenica da se jezikoslovci ne žele upletati u rasprave o „popularnim“ jezičnim temama koje su zanimljive široj javnosti i ne-jezikoslovcima, ali na taj način prepuštaju riječ novinarima, urednicima, spikerima, piscima i drugim „zaljubljenicima u jezik“ koji o spomenutim temama samo nagađaju i iznose svoje dojmove jer nikada nisu studirali ni sustavno istraživali jezične pojave. Budući da se oni ne ustručavaju participirati u javnome diskursu i iznositi „vlastito mišljenje“ o jeziku „koji svi razumijemo i govorimo“, jedino što se o jeziku u javnome prostoru može čuti jesu *ad hoc* oblikovana, pojednostavljena naklapanja o binarno postavljenim jezičnim pitanjima (je li ispravno ovo ili ono? kaže li se ovako ili onako?). Cameron (*idem*) tvrdi da bi se lingvisti morali početi uključivati u takve rasprave kako bi ih učinili „informativnijima i racionalnijima“, a – dodajemo – i manje ostrašćenima. Međutim kako se i sama izložila takvoj javnoj raspravi, Cameron (*idem*: xiii) ističe da su njezino znanstveno i stručno tumačenje jezika i rodni razlika moderatori rasprave stavljali na istu razinu s mišljenjem koje bi iznio netko iz publike. Iako se trudila objasniti da muška i ženska uporaba jezika nisu stvar pojedinačnih mišljenja o toj temi i da pučka vjerovanja

o tome kako i koliko muškarci i žene govore nisu potvrđena nikakvim znanstvenim dokazima, priznaje da je neprestano uključivanje publike u raspravu s mišljenjima koja je u svojim istraživanjima nastojala opovrgnuti doživjela kao potkopavanje vlastita istraživanja. Takva su iskustva sasvim sigurno glavni razlog zbog kojega mnogi jezikoslovci izbjegavaju sudjelovanja u javnim raspravama o jeziku sa sugovornicima koji nisu jezikoslovci.

Teme kojima je Cameron (2012) oprimjerila aktivnosti verbalnih higijeničara odnose se na uspostavljanje normâ na različitim jezičnim razinama, na proglašavanje standardnoga varijeteta prestižnijim od nestandardnih varijeteta, na uredničke stilske intervencije u tekstove koje se odnose na pravilnu jezičnu uporabu, jasnoću i eleganciju, na poučavanje gramatike engleskoga jezika u školama, na političku korektnost, na jezično obučavanje u priručnicima za samopomoć i na savjetovanje ženama kako da budu uspješne u komunikaciji.

U ovome ćemo se radu pozabaviti higijenom ženskoga govora provedenom u dvama hrvatskim bontonima (Jambrišak 1907; Šeringer 1934) i u nekoliko ženskih časopisa iz prve polovice 20. stoljeća (*Ženski list*, *Hrvatski ženski list*, *Hrvatica*, *Ženski svijet*).¹ Tu ćemo praksu verbalne higijene podvesti pod pojam jezičnoga bontona i potkrijepiti ga potvrdama ekscerptiranim iz spomenutoga korpusa.

2. Discipliniranje ženskoga govora

Kako Cameron (2012: 167) ističe, kad se lik žene u fikcijskome tekstu uspješno preobrazi bilo moralno, bilo fizički, bilo jezično (kako je to slučaj s likom Elize u drami *Pygmalion* Georgea Bernarda Shawa), uobičajena nagrada koju za to dobiva jest ljubav odgovarajućega muškaraca i naposljetku bračna sigurnost s njim. Takve konvencije u književnosti proizlaze iz konvencija u stvarnome životu. Cameron se (*idem*) pita: „Zašto postoji toliko priča u kojima moćan muškarac prilagodi ženu predodžbi za kojom žudi i potom je posjeduje ili je – u drugoj inačici priče – predaje drugomu muškarcu, a tako je malo priča u kojima su te rodne uloge zamijenjene?“ Njezin odgovor na to pitanje savršeno

1 Časopis *Ženski list* izlazio je u Zagrebu od travnja 1925. (god. I, br. 1) do travnja 1938. (god. XIV, br. 4). Uređivala ga je Marija Jurić Zagorka. Potom se od svibnja 1938. (god. I) do ožujka 1939. (god. II) nastavlja kao časopis *Novi ženski list* koji također uređuje Marija Jurić Zagorka. Taj časopis nadomještaju dva časopisa: od travnja 1939. (god. I, br. 1) do prosinca 1944. (god. VI, br. 12) izlazi *Hrvatski ženski list* koji uređuje Sida Košutić pa Mara Schwel (od god. VI, br. 6), a od siječnja 1939. (god. I, br. 1) do travnja 1941. (god. III, br. 4) izlazi časopis *Hrvatica* (podnaslov: *Časopis za ženu i dom*) koji uređuje Marija Jurić Zagorka.

Časopis *Ženski svijet* (podnaslov: *Mjesečnik za kulturne, socijalne i političke interese žena*) izlazio je od 1917. (god. I, br. 1) do 1918. (god. II, br. 9). Od 1918. (god. II, br. 11) nastavlja se kao časopis *Jugoslavenska žena* do 1919. (god. III, br. 12). Oba je časopisa uređivala Zofka Kveder-Demetrović.

pristaje motivima jezičnoga odgoja žena u ženskim časopisima iz prve polovice 20. stoljeća koji čine naš korpus u ovome radu. Naime jedino jamstvo ekonomske sigurnosti i društvenoga ugleda mnogim je ženama sve donedavna bilo muško odobravanje i bračna zajednica, pa im je bilo itekako stalo do toga da se prilagode zahtjevima i željama muškaraca. Takva je situacija pogodovala razvoju savjetodavne literature u kojoj se žene instruiraju kako da obavljaju svoje dužnosti, poprave svoje ponašanje i brinu se o svojem izgledu (*idem*). Važno mjesto među tim savjetima zauzima jezični bonton, odnosno discipliniranje ženskoga govora. Napuci i nalozi kojima danas obiluju priručnici za samopomoć nudeći rješenja za muško-ženske nesporazume, za strah od govora u javnosti te za poteškoće pri samopredstavljanju u razgovorima za posao ili u novome komunikacijskom okruženju, kao i konkretni „alati“ koji se nude polaznicama različitih radionica, tečajeva i seminara da bi postale samouvjerene i vješte govornice, nekad su se mogli pronaći samo u posebnim rubrikama ženskih časopisa. Ta vrsta verbalne higijene i dalje prebiva u ženskim časopisima, no kako je u međuvremenu prepoznat njezin potencijal kao biznisa usmjerena na rješavanje „problema koji narušavaju kvalitetu života“, razvila se prava savjetodavno-higijeničarska industrija s novim stručnjacima – komunikolozima, životnim trenerima, terapeutima, motivatorima, edukatorima – koji nešto umivenijom retorikom od ženskih časopisa iz prve polovice 20. stoljeća i dalje nalažu ženama kako bi morale govoriti.

Zašto se uopće disciplinira ženski govor? Je li ta vrsta verbalne higijene primarna aktivnost ili se javlja kao posljedica neke šire regulative? Točan je potonji odgovor: verbalni odgoj žena nije motiviran sam sobom ni verbalnom higijenom samom, nego je jedan od načina udovoljavanja društvenim predodžbama o prihvatljivome ženskom ponašanju. Život u zajednici ljudima nameće obavezu uspostavljanja vlastita društvenoga identiteta koji se oblikuje i potvrđuje ponavljanjem određenih radnji uređenih društvenim normama (*idem*: 168), a među tim aktivnostima svakako je i verbalna komunikacija. Kad joj se pridruži rodno polariziranje jezičnih normâ, mora se propitati oblikovanje rodnih uloga u društvu, načini njihova definiranja i sankcioniranje kršenja društvenih norma kojima se regulira igranje tih uloga.

2.1. Rodne uloge

Rodne se uloge određuju s jedne strane kao društvena predodžba o muškim i ženskim osobinama, ponašanju, jeziku, navikama, a s druge strane kao rodni identiteti koje ljudi izvode u javnosti slijedeći očekivane predodžbe o muškim i ženskim tipičnim osobinama, ponašanju, jeziku, navikama. U različitim društvima uspostavljene su i usvojene različite norme o tipičnome, očekivanome i prihvatljivome muškom i ženskom ponašanju, što utječe na to kako ljudi međusobno komuniciraju i oblikuju svoj društveni identitet. Koliko god (neki) govornici bili nesvjesni postojanja bilo kakvih društvenih norma, pa tako i onih o rodnim ulogama, život u zajednici sam po sebi podrazumijeva

usvajanje pravila i poretka koji homogeniziraju tu zajednicu i čine je koherentnom. Konformiranje s normama zajednice obuhvaća i usvajanje pravila o pristojnome i poželjnome govorenju koja su gotovo univerzalno rodno polarizirana i većinu prirodnih jezika dijele na muški i ženski jezik.

Jezik je važan čimbenik društvenoga identiteta pojedinca. Ljudi se međusobno procjenjuju na temelju toga kako govore, što često dovodi do nesporazuma i pogrešnih procjena, i to zbog dvaju razloga: prvo, većina ljudi ne govori bez „filtra“, nego svoje misli artikulira u skladu s društvenim normama o jeziku određenih diskursnih tipova, registara, žanrova, konteksta – zato se ljudima nije lako „probiti“ do autentičnoga koda sugovornika čiji je govor pročišćen, a potom garniran u skladu sa zahtjevima zajednice; drugo, naše procjene drugih ljudi na temelju načina na koji govore proizlaze iz naših očekivanja koja su također oblikovana i kontaminirana društvenim normama. Dakle i način na koji govorimo i način na koji procjenjujemo tuđi govor formirani su u nekoj zajednici i prema pravilima te zajednice, a ne prema našim intrinzičnim impulsima, pa i nisu isključivo naše inherentno obilježje, nego su rezultat našeg pristajanja na uloge koje nam propisuje društvo.

Religija, ekonomski status, građanske slobode, dob, obrazovanje, profesija, bračni status i niz drugih čimbenika koji nas čine društvenim bićima utječu na to kako govorimo. Iako se pravila i parametri za procjenu „dobrih i poslušnih“ govornika razlikuju od zajednice do zajednice, zajedničko im je to da se govor pojedinca razvija u skladu s tim pravilima i da ta pravila pojedinac primjenjuje u percepciji i evaluaciji tuđega govora.

Budući da postoje nezanemarive razlike u jezičnome ponašanju muškaraca i žena koji pripadaju različitim kulturama, sasvim je sigurno da društvena očekivanja i norme uvelike utječu na oblikovanje predodžaba o tome kako bi muškarci i žene trebali govoriti. Pri analizi društvenih očekivanja vezanih za primjerenu mušku i žensku verbalnu komunikaciju obično se kreće od koncepta *moći* koja presudno regulira pravo na govorenje i način govorenja u određenim komunikacijskim situacijama. Tako se primjerice od samih početaka razvoja znanosti o jeziku i rodu ponavlja kako se od muškaraca očekuje da rješavaju probleme u zajednici, iznose ideje, raspravljaju i iznalaze rješenja, dok se ženama dodjeljuju obično manje aktivne, pa i manje cijenjene uloge sklapanja kompromisa, odavanja priznanja onima koji aktivno rješavaju probleme i održavanja grupne kohezije (Kaplan 2016: 159; Mills 2003: 204). Takva distribucija rodnih uloga u komunikaciji pokazuje da muškarcima i ženama nisu urođeni različiti načini govorenja, nego su oni u velikoj mjeri prisiljeni da usvajaju konvencionalne rodne uloge i modele uporabe jezika koji odgovaraju tim ulogama. Iako su i muškarci i žene savršeno sposobni rabiti ista jezična sredstva i participirati u istim komunikacijskim žanrovima, njihovo ignoriranje očekivana jezičnog ponašanja ipak se sankcionira. Upravo se u drukčijemu sankcioniranju muškoga i ženskoga kršenja propisanih načina govorenja reflektira hijerarhija i različita distribucija društvene moći: ženama se mnogo češće savjetuje kako bi trebale govoriti, predbacuje

im se svaki izlazak iz društveno konstruiranoga ženskog jezika i savjetuje im se da se prilagođavaju muškomu jeziku. Štoviše, muško se nepoštivanje pravila muškoga jezika u tekstovima iz našega korpusa uopće ne spominje, kao da se nikada i ne događa, a muškarci figuriraju kao promatrači, kritičari, procjenitelji i korektori ženskoga jezika i ponašanja uopće. U sljedećemu primjeru iz *Ženskoga lista* muškarac minuciozno razlaže načine na koje žena dosadjuje muškarcu i objašnjava kakva bi žena morala biti kako bi muškarac bio siguran da ona „ne će u nikojoj prilici zatajiti kao žena“. Dakle ne korigira se samo ženski govor nego i karakterne osobine žena, nepravilno doziranje pažnje muškarcu, nemogućnost predviđanja muških želja i potreba te, naravno, ženski izgled.

Jedan muškarac u nekom listu govori o ženi, koja muškarcu dosadjuje i o takovoj koja ga osvaja. On veli:

„Mnoge žene ne posjeduju dovoljno sposobnosti prilagodjivanja i zato djeluju dosadno, druge opet nemaju ona svojstva koja muškarac od njih traži. Žena, koja se ne može prilagoditi, koja nikada ne zna u koje vrijeme ima da govori ili da zašuti, koja ne zna kada može iskazati žalost ili veselje, duhovno je i duševno neosjetna, djeluje umarajući, natoč toga, što možda posjeduje vrlo dobre sposobnosti. U takovih žena muškarac ne nailazi na jeku svojih raspoloženja, on ne nalazi nikakav pokret osjećaja, koji bi ga zanimali. Pa i onda, ako je takova žena lijepa – on se ne će moći za nju zagrijati. Ona će mu odmah u početku ili nešto kasnije postati dosadnom.

Druga vrsta žena su one t. zv. „intelektualne“ žene, koje su muškarcima dosadne, i to upravo zato, jer uvijek žele imponirati i biti nadmoćne. To su žene, koje kod svake prigode razotkrivaju šta znadu i koje nikako ne nastoje prikriti, da na muškarca gledaju s visoka. Svi znamo da nijedan muškarac ne voli kad ga žena obilježi neznačicom. Ova vrsta žena nosi krivnju, što su muškarci postali nepovjerljivi spram duhovitih, pametnih žena. Žena koja znade duhovne prednosti spojiti sa razumom srca, nikada ne će muškarcu biti dosadna, nikada ga ozlovoljiti, jer takova žena ne će nikada pokušati, da svoju duhovnu nadmoć upotrebi kao oružje protiv muškarca u svrhu da ga ponizi. Kako god je svojstvo prilagodjavanja poželjno kod žena, to ono ipak može postati pretjerano, ako žena u tome ide tako daleko da svojevolutno postaje robom, da se odriče svog vlastitog mnijenja i povladjuje svakoj riječi, koju izgovori muškarac. Posve je jasno, da će se muž u tome slučaju dosadjivati, jer on će već unaprijed znati, što će njegova žena reći ili uraditi – naime da će uraditi i reći isto što i on! U tom slučaju muž se polako odvikne da sa ženom o nečemu razgovara, jer znade da ona ne će zastupati svoje vlastito mišljenje, jer ga i nema.

Ono što muškarac općenito kod žena cijeni i što mu ne će nikada dosaditi jest radostan, živahan stav žene, njena povodljivost i nježnost. Takova žena može muškarca mirne duše koji puta i ljutiti, može učiniti upravo protivno od onoga što on očekuje, ne mora uvijek biti logična i ne mora posjedovati

nikakovu prekomjernu razumnost – muškarac mora biti uvjeren da je njeno srce na pravom mjestu i da ona ne će u nikojoj prilici zatajiti kao žena. Ako je žena takova, onda se ne treba bojati da će mužu postati dosadna, da će je se on zasititi.“ (Koje žene dosadjuju mužu?, *Ženski list*, god. X, 1934, br. 7, str. 38)

Na samome kraju toga članka autorica (vjerojatno urednica časopisa Marija Jurić Zagorka) ironično komentira sigurnu poziciju koju si je prisvojio kritičar ženskoga ponašanja pitajući se mogu li se zamijeniti rodne uloge u procjenjivanju primjerena ponašanja.

Tako veli muškarac. A kako je onda kad muž dosadjuje – kad je on sasvim onakav, kako to pisac veli o ženama? O tome niti ne vode računa. Ili zar muž nije nikad dosadan? (*idem*)

No nisu samo muškarci bili privilegirani kao autoriteti koji provode higijenu ženskoga govora i ponašanja. U ženskim su časopisima i neke žene uspijevale zadobiti status arbitra prihvatljiva ženskoga ponašanja i one nimalo ne zaostaju u insistiranju na tome da se žene uvijek moraju prilagođavati muškim željama i raspoloženju. U sljedećemu primjeru taj je status zavrijedila „slavna danska spisateljica“ Karin Mihaelis koja, doduše, upozorava na dvostruke rodne norme, ali se protiv njih ne bori i ne izražava nikakvu solidarnost sa ženama. Štoviše, žene vrlo olako kvalificira razvratnicama i djevojčurama, a mnogim negativno obilježenim skupinama žena oduzima pravo na brak koji figurira kao svojevrsna nagrada za bivanje dobrom i pristojnom ženom.

Ona [Karin Mihaelis] tvrdi, da su muž i žena dva različita svijeta, koja će se uvijek strogo lučiti. Za ova oba svijeta postoje dva morala, posebni za muškarce, a posebni za ženu. Mladić može da podržava odnošaje s kojom god djevojkom kako hoće i nitko mu neće zamjeriti, dok će na djevojku svatko pokazivati. Za mladića nije sramota da ide k javnim djevojkama, dok prema njima postupaju kao sa inferiornim bićima. Veli, da bi se to zlo iskorijenilo, majke treba da upućuju svoje sinove, da se ne ponašaju ni prema jednoj ženi drugačije, nego kako bi htjeli da se netko drugi ponaša prema njihovoj sestri i materi. Tako ćemo za izvjestan broj godina riješiti se razvratnica.

Preporuča ženama, da budu svojim muževima ljubavnice, jer oni to traže. (...) Ako muž dolazi kući zlovoljan i umoran od rada, valja da mu bude ljubezna i slatka.

Spisateljica veli, da nisu za brak: djevojčure, žene hladne prirode, žene, koje su u braku samo majke; naime osjećaju se samo za djecu – zatim žene u zvanju, umjetnice i žene histerične. (Karin Mihaelis. Predavanje slavne danske spisateljice u Zagrebu, *Ženski list*, god. II, 1927, br. 12, str. 4)

3. Jezični bonton

Savjeti ženama o tome kako bi morale govoriti nisu u početku nastanjivali svoj poseban žanr, nego su se pojavljivali u priručnicima o lijepome ponašanju ili bontonu. Tim su priručnicima ciljana publika bile žene, ne samo zato što više od muškaraca posežu za takvom literaturom nego i zato što je njihovo ponašanje oduvijek bilo izloženije korigiranju i usavršavanju nego muško. Osim toga ženama se primarno dodjeljuje odgojiteljska uloga u obitelji i društvu, pa njihovo ponašanje uvijek mora biti besprijekorno i uzorno. Cameron (2012: 172) ističe da se od srednjega vijeka pojavljuju tekstovi na engleskome jeziku kojima je osnovna svrha bila oplemenjivanje i popravljjanje „ženskoga rasuđivanja, ukusa, ponašanja, govora i odijevanja“. S obzirom na to da nas najviše zanima rafiniranje ženskoga govora, posebnu ćemo pažnju posvetiti praksama koje neki lingvisti nazivaju *jezičnim bantom* (engl. *linguistic etiquette*).

Kasper (1998) definira jezični bonton kao „praksu organiziranoga jezičnog djelovanja u nekoj jezičnoj zajednici koje se drži primjerenim komunikacijskomu događaju“. Kasper se distancira od termina (jezične) uljudnosti iako je svjesna toga da je mnogo rašireniji od termina jezičnoga bontona. Naime jezična je uljudnost opterećena konotacijama pristojnoga i „rafiniranoga“, društvenim očekivanjima prilagođenoga verbalnog ponašanja. Zato terminologizira sintagmu *jezični bonton* tako da ona pokriva mnogo širi spektar fenomena nego sintagma *jezična uljudnost* čija je denotacija uglavnom sužena na formalna pravila uljudne i pristojne komunikacije među svim pripadnicima određene jezične zajednice (Watts – Ide – Ehlich 1992; Holmes 1995; Mills 2003; Kádár – Haugh 2013).² Kako se dakle načela uljudne komunikacije odnose na cijelu jezičnu zajednicu, i to ponajprije na odrasle govornike u formalnim situacijama, kroz takvo gusto i strogo sito ne prolaze primjerice „pravila za ritualno vrijeđanje“ među afroameričkim adolescentima. Naime taj slučaj Labov (1972) opisuje i analizira kao primjer specifične komunikacijske prakse i verbalnoga običaja koji se, kao ni mnogi drugi verbalni rituali ograničeni klasom, dobi, rasom ili podrijetlom svojih korisnika, neće naći ni u standardnim priručnicima bontona ograničenima na poželjne i profinjene manire ni na popisima načela uljudne verbalne komunikacije. Držeći da je Kasper uvjerljivo argumentirala davanje prednosti terminu jezičnoga bontona pred terminom jezične uljudnosti, i mi ćemo prakse odgajanja idealnih govornica hrvatskoga jezika nazivati jezičnim bantom.

3.1. Dama mora biti suzdržana u javnosti

Otkad se 1978. pojavila antologijska studija o jezičnoj uljudnosti Penelope Brown i Stephena C. Levinsona, uljudnost se smješta u sferu jezične uporabe.

2 U Anićevu se rječniku *bonton* u primarnome značenju definira kao ‘ukupnost pravila o dobru i prikladnu ponašanju u društvu’, a u sekundarnome samo kao ‘lijepo ponašanje’.

Bez obzira na to Brown i Levinson, kao i Leech (1983), kategoriziraju i izvan-kontekstualne govorne čineve kao uljudne i neuljudne, čemu Kasper (1998) prigovara zato što atribut *uljudan* i *neuljudan* ne možemo držati inherentnim obilježjima dekontekstualiziranih i primjera radi konstruiranih govornih činova, nego te vrijednosti moramo pridruživati govornicima u stvarnome komunikacijskom kontekstu. Dakle uljudni ili neuljudni mogu biti govornici, a ne jezik sam po sebi. Na temelju govornikova vladanja, bilo verbalnoga bilo neverbalnoga, procjenjuje se je li njegova komunikacija uljudna i usklađena s normama i vrijednostima jezične zajednice kojoj pripada. U različitim jezicima postoje različita sredstva specijalizirana za izražavanje uljudnosti koja se međusobno razlikuju i po stupnju osjetljivosti na neprimjerenost njihove uporabe. Različit stupanj osjetljivosti na zanemarivanje i kršenje pravila jezične uljudnosti posebno je uočljiv u rodnome polariziranju javnoga diskursa usmjerena na provođenje verbalne higijene. U našem korpusu potvrđuje se da su žene „primarne mete“ (Cameron 2012: 170) nametanja pravila jezične uljudnosti, provjeravanja drže li se tih pravila, ali i sankcioniranja ako ih krše. Zahtijevanje da žene govore „kao dame“ (Lakoff 1975: 10; Mills 2003: 203) odražava i klasne predrasude jer se implicira da žene iz nižih društvenih slojeva ne znaju govoriti ili govore „pogrešno“. Osim toga potvrđuje se i seksistički odnos prema ženskomu govoru uopće: kako se jezični bonton svodi na površne, kozmetičke korekcije govora, njegove su mete žene i on za njih ima normativni status, dok se muškarci posve isključuju iz takvih banalnih regulativa (Cameron 2012: 170).

U sljedećemu tekstu iz *Ženskoga lista* detaljno se razlažu osobine koje ženu kvalificiraju kao damu. Kao osnovni se mehanizam oblikovanja damskoga habitusa nameće *obuzdavanje*: žena mora obuzdati svoje „loše osebine“; ne smije vikati, nego mora tiho govoriti – štoviti, ne smije govoriti, nego mora slušati druge i šutjeti; ne smije u svojem govoru rabiti tuđice; ne smije izražavati „svoj sud“, nego se mora zanimati za tuđe mišljenje; ne smije se smijati, nego smiješiti; ne smije se ponašati „napadno“, nego mora biti diskretna; ne smije očekivati pažnju, uljudnost i poštovanje, nego ih mora iskazivati drugima; ona se ne smije isticati „nigdje nad druge“ i ne smije pokazivati „da znade sve“, nego mora tiho i mudro omogućiti sugovornicima (muškarcima) da se istaknu svojim vrlinama i manifestiraju svoje znanje.

Svaki iole pronicavi čovjek opazit će taj namješteni smiješak, osjetiti neiskrenu a ipak slatko izrečenu riječ i u prijaznosti lica otkriti himbu i pretvaranje. Tih se loših osebina naročito treba da čuva svaka žena, koja želi da je njene drugarice i znanice poštuju i vole, a muškarci cijene. Svaka žena mora nastojati, da u prvom redu bude dama u pravom smislu riječi. Biti dama ne znači mijenjati toalete svakog dana ili jašiti, imati vilu, auto i sve drugo što se općenito misli da stvara ženu damom, a što se može nabaviti novcem. Biti dama, otmjena žena, može svaka, koja znade i može da otrese ili da obuzda svoje loše osebine. Žena postaje dama kad sve ženske dobre osebine njeguje, a loše

istisne iz sebe. U svakoj ćemo prilici bilo na ulici, u dućanu, u lokalu, svagdje, a osobito kod kuće prepoznati: to je dama. Zašto? Odgovor je vrlo kratak: Imade osjećaj za lijepo i plemenito! Jer nije lijepo kad žena u javnom lokalu – ne govori – već viče. Dama se smješka, ne smije se glasno. Ona se na ulici i uopće ne prepire ni s kim, ona se nikada ne ponaša napadno, ne odijeva se u haljine, koje su napadne, ne povješa na sebe nakit koji upada u oči svojom glomaznosti i šarenilom. Otmjena žena sluša kad joj netko nešto govori, ne prekida, ne upada u riječ, ne izriče o nečemu svoj sud koji je posvema različit od suda svih ostalih, ona se zanima za sve ono što joj drugi pričaju i govore. Dama lijepo govori, ne miješa u svoj govor tuđe riječi – često puta posve izvrnuto ili na krivom mjestu – jer time lako dovodi druge u nepriliku, ona ne uveličava stvari ali ih i ne potcjenjuje. Kad sjedi ne prebaci nogu preko noge, ne njiše se u stolici, ne trese nogom, ona sjedi uspravno neprisiljeno, jednu nogu malo podvuče, drugu nešto malo naprijed, ne tucka nogama takt, ne naslanja se na ruke, ne podbočuje se na naslon stolice i ne čini sve ono što bi bilo ružno, napadno, neukusno i t. d. Ona pozdravlja i zahvaljuje na pozdravu prijazno, ona poštuje starost i godine onih koje su socijalne prilike stavile ispod njenog položaja, ona ne laska višima od sebe i ne potcjenjuje niže. Ona ne ogovara, ne psuje, ne ističe se nigdje nad druge, ona ne smije da znade sve – iako znade mnogo – nije najpametnija, najispravnija, najbolja, a pogotovo ne smije da bude najrječitija – dama može govoriti, ali mora znati i šutjeti. (Što znači biti damom, *Ženski list*, god. V, 1929, br. 5, str. 12, 30)

Insistiranjem na obuzdavanju i susprezanju kao glavnim metodama koje oblikuju i rese damu eksplicitno se naglašava ženina inherentna nedoraslost komunikacijskomu činu jer se polazi od teze da njezin autentičan način govorenja i ponašanja stalno treba korigirati i usavršavati. Odgajanje žene koja ne smije biti samo žena, nego mora biti dama posve je analogno odgoju djeteta te ističe sekundarnost i inferiornost žene u komunikaciji s muškarcem. Štoviše, žena je kriva za svako muško kršenje pravila uljudnosti, za svaki „nelaskav“ i „nestašan“ muški sud jer ga je sama izazvala nepridržavanjem maksima damskoga ponašanja.

Otmjena dama ne će u kavani ili gostionici nikada pokazivati znakove naročite nestrpljivosti, niti će naručivati jelo ili novine još prije, nego što je zauzela mjesto. Glasnije naručivanje ili živahnije prigovaranje dame privlači pažnju muškaraca, koji su u takovom slučaju odmah gotovi na vrlo nelaskav iako možda i nestašan sud. Jednako ne će otmjena dama u lokalu, gdje svira muzika, čim započne novi komad, zajedno pjevati, fićukati ili gundrati niti će nogama davati takt pa makar da svira baš i njezin najomiljeniji „šlager“ ili arija, koja možda nju i njenog pratioca ili društvo, u kome sjedi, podsjeća na neki raniji događaj i slično. (Dama u javnom lokalu, *Ženski list*, god. VI, 1930, br. 8, str. 32)

Posebna se pažnja u našem korpusu posvećuje ponašanju žene u javnim lokalima, vjerojatno zato što joj je taj prostor dugo bio nedostupan, pa se kao došljakinja mora prilagoditi „domorodačkim“ normama ponašanja. Govorni čin obraćanja kojim započinje komunikacija jest pozdravljanje i otmjena dama mora znati kako se taj čin uspješno izvodi. I u tome je slučaju odmjerenost najcjenjenija vrlina, a pridodaje joj se i inicijativa: žena prva pozdravlja muškarca.

Žena često dolazi u prigodu, kad mora prva pozdraviti muškarca. Na primjer: dolazi u restauraciju, kavanu itd, pa ide k stolu, koji su zauzela nepoznata gospoda, ali još ima mjesta da sjedne ona i njezina prijateljica. Naobražena i otmjena dama uvijek će sjedeću gospodu pozdraviti lakim naklonom glave. (...) Kad ulazi u lokal, u koji su prije nje unišla gospoda i tu je dužna pozdraviti. Ako ulazi u liječničku ordinaciju, svaka otmjena gospodja pozdravit će samo jednostavnim naklonom glave, sjede li ondje žene, ili samo muškarci. Isto tako ima učiniti kad izilazi. (Kad je žena dužna pozdravljati, *Ženski list*, god. IX, 1933, br. 8, str. 35)

Jedan od omraženijih govornih žanrova koji se neupitno povezuje sa ženama jest *trač* i upravo taj žanr poništava kvalifikaciju *damskoga* govora. Prava dama izbjegava trač, nadzire razgovor i taktično odvraća sugovornike od „čeretanja“; ona dakle mora biti vješta moderatorica svakoga razgovora u kojemu sudjeluje jer će snositi krivnju čak i ako netko drugi zagadi razgovor tračerskom temom. Isticanjem povučенosti kao vrline svake otmjene dame ponovno se obuzdava ženska ekstrovertiranost i nesmotrenost koje se očito drže intrinzičnim ženskim osobinama, a društvene norme dopuštaju ih samo muškarcima.

Osim toga se dama nikada ne upušta u razgovor tamo gdje se radi o običnom čeretanju. Drugo je, kad se ljudi upuštaju u neku debatu i načelno raspravljaju o ovom ili onom pojavu kod stanovitog čovjeka. Drugo je čeretanje, ili kako se to nazivlje „trač“ gdje ljudi pripovijedaju o nekom drugom svakojake pikantne priče i događaje od kojih su obično tričetvrtine sasvim zlobno izmišljene, ili po fantaziji naduvene. U takvom razgovoru dama nikada ne učestvuje. Ako je pak duhovita, znade takav razgovor vrlo otmjeno i taktično prekinuti i svrnuti na nešto drugo. Klonuti se valja ogovaranja i sudjelovanja kod takvih razgovora. Na to nas nuka već i otmjenost srca. (...) Dakle ova riječ dama znači da je dotičnica u svome saobraćaju sa ljudima otmjena uvijek u granicama povučенosti – i nikada ništa ne učini, što bi drugome bilo – odvratio! (Kako se vlada dama, *Ženski list*, god. XI, 1935, br. 2, str. 32)

Da su žene primarne mete jezičnoga bontona, pokazuje i različit stupanj društvene osjetljivosti na mušku i žensku uporabu psovki, vulgarizama i, uopće, nebiranoga ili opscenoga jezika. I dok nije lijepo „kad tako govori muškarac“, „upravo je nepodnošljivo slušati takve otrcane fraze iz ustiju mlade

djevojke“. Dakle muško se kršenje jezičnoga bontona blagonaklono tolerira, a žensko se s gnušanjem osuđuje i zabranjuje; diskretnomu se govoru podučavaju „ljepušASTE djevojčice“, a ne vragolasti dječaci, pa „odlučnu borbu protiv upotrebljavanja ružnih riječi“ očito moraju povesti dame.

Svako vrijeme traži nove riječi, nove izraze, pa je tako i u našem vremenu gdje vlada moralna sloboda, potreban nešto „elastičniji“ riječnik od onoga, koji je služio manje smionim idejama. Čak i ljudi veće kulture izbjegavaju birane riječi, prepuštajući se radije, da ih nosi bujica ružnih, vulgarnih fraza, i više puta možemo čuti elegantne, inteligentne i dobro odgojene žene: „Pusti me u miru!“ ne vodeći ni malo računa o tome kako je to ružno. Nije lijepo kad tako govori muškarac, a upravo je nepodnošljivo slušati takve otrcane fraze iz ustiju mlade djevojke. Čim progovori, gubi se sav čar, sva dražest. To je kao u priči o onoj lijepoj i zlobnoj kraljevni, iz čijih su ustiju, svaki put kad bi progovorila, gmizale zmijske i žabe. Skrenuvši jednom pažnju nekoj ljepušASTOJ djevojčici, kako bi trebala da govori malo diskretnije, ona mi odvraća sa dražesnim smješkom: „Oh, da drukčije govorim, moje me prijateljice ne bi razumjele!“ Ima, nažalost, čini se, pravo: tako se je to zlo u ovo doba već uvriježilo. Treba povesti odlučnu borbu protiv upotrebljavanja ružnih riječi, ma i pod cijenu možebitne ironičke primjedbe ili podrugljivog smjeha. (Glavne oznake društvenog razgovora, *Ženski list*, god. V, 1929, br. 11, str. 10)

Korektnost koja se od žena zahtijeva u verbalnoj komunikaciji postaje očekivano obilježje femininosti uopće, a rodni se identitet, kao što je istaknuto, u tome slučaju redovito povezuje s klasnim identitetom (Mills 2003: 204). Adresatkinje jezičnih savjeta u našem su korpusu žene iz srednje građanske klase koje bi trebale težiti tomu da se ponašanjem i govorom jasno razlikuju od svojih kućnih pomoćnica (kojima se ne obraća nijedan savjetodavni tekst o uljudnosti) i da im budu uzor.³ Jones (1987: 41) drži da se načela građanske ženstvenosti i ženskosti oblikuju u ranome novom vijeku kada postoji jaka napetost između aristokracije i građanstva. Kako se građanski moral držao

3 Naslov je priručnika Vinka Šeringera iz 1934. *Najnoviji bon-ton ili Uputstvo kako da se odijevamo i ponašamo u boljem društvu*. „Bolje žensko društvo“ prema Šeringeru je društvo damā, a pri definiranju atributa koji ženu čine damom autor jasno naglašava plemićko podrijetlo te titule i strogo ograničava njezinu uporabu: „Dama znači plemenita gospođa. Nekada je to bio naslov plemićkih gospođa (...) Dakle dama imade svoju slavnu prošlost, zato se ova riječ ne bi smjela upotrebljavati tamo gdje joj nema mjesta (...) Taj se naslov mora zaslužiti“ (Šeringer 1934: 72). Neke žene ne zaslužuju nikakvu titulu, a kamoli titulu dame: „No ne zna se kakova bi se titula dala onim ženama, koje se u svojoj perversnosti tako zaboravljaju izgubivši sav svoj ženski sram te pišu ljubavna pisma i šalju cvijeće u zatvor najvećim zločincima, (...) ili koje se upravo sadiistički naslađuju gledajući justifikaciju kakova nesretnika, (...) ili koje u svom histeričkom afektu – luđu za kakovim stranim kinoglumcem“ (*idem*). Njih mogu izliječiti samo prave dame, i to tako da ih ekskomuniciraju iz svojega sofistificiranog društva: „To su sve bolesne pojave koje se liječe samo tako da fino odgojene i naobražene dame takove osobe jednostavno preziru i isključuju iz svoga ženskoga društva, jer ne zaslužuju da nose ni žensko ime, a kamoli ime „dama““ (*idem*: 72–73).

ispravnijim od aristokratskoga morala, tako se i građanska ženstvenost držala ženstvenijom od one aristokratske. Pritom se kao najvažniji čimbenici građanske ženstvenosti ističu šutljivost, popustljivost i neasertivnost (Jones 1987: 51–52, 60–61; Cameron 2012: 173), dakle strategije koje obuzdavaju autentičan način ženske verbalne komunikacije i onemogućuju da žene budu ravnopravne s muškarcima u javnoj komunikaciji. U zauzdavanju ženskoga govora jarmom jezičnoga bontona uočava se društveno otpravljanje žena u položaj podređen muškarcima jer svoj govor moraju polirati oni koji se iz inferiorne pozicije obraćaju moćnima (Brown 1980: 112). Stišavanje žena nameće se kao posebno, golemo polje rodnolingvističkih rasprava u kojima se problematizira neprisutnost ženskoga glasa u javnoj sferi i ograničavanje ženskoga djelovanja na domaćinstvo, obitelj i privatne odnose. Na ovome mjestu stišavanje žena tretiramo kao tek jednu strategiju jezičnoga bontona svodeći je na veličanje šutljivosti kao važne vrline otmjene dame.

Otmjena žena (...) pogotovo ne smije da bude najrječitija – dama može govoriti, ali mora znati i šutjeti. (Što znači biti damom, *Ženski list*, god. V, 1929, br. 5, str. 12, 30)

Znamenite žene iz doba velikih salona isticale su se svojom velikom nadarenošću i rijetkim talentom, da mudro prihvate misao drugih. One su bile pripravne slušati i znale su šutjeti, a to je velika umjetnost. (Suvremena društvenost, *Hrvatski ženski list*, god. I, 1939, br. 1 (travanj), str. 20–21)

Šutljivost je sestra takta. (...) Njoj nije lako služiti, ali jer je priznata kao ženska vrlina, stoga budi i ti – šutljiva! (Šutljivost neka resi svaku ženu, *Hrvatski ženski list*, 1941, god. III, kolovoz, str. 20)

Nijesu pametne one žene, koje ne nastoje da se priuče u zgodno vrijeme šutiti ili govoriti. (Jambrišak 1907: 13)

3.2. Dama je savršena kućedomaćica

Ženski govor prolazi najveće filtriranje prije pripuštanja u javnu sferu jer mu ondje nije prirodno stanište, no čak se i u privatnoj sferi disciplinira i korigira – i u odnosu prema suprugu, i u odnosu prema djeci, i u odnosu prema gostima. Dakle iako je domaćinska sfera jedini djelokrug u kojemu žene imaju pravo na govor, ni u tome kontekstu one ne mogu govoriti kako žele; njihov je autentični govor nedostatan i kvaran čak i u obitelji. Prividna se važnost ženskim verbalnim vještinama pridaje u kontekstima kolidiranja javne s privatnom sferom, što se događa kad kućedomaćica prima goste. Naime iako je primarno njezina dužnost da moderira razgovor gostiju, „dok je dužnost kućedomaćinova, da ju u tom pomaže“, savjeti koji se upućuju ženi zasićeni su imperativima, zabranama i svojevrsnim zastrašivanjem te je na nju svaljena sva odgovornost oko kreiranja i održavanja dobre atmosfere među gostima, organiziranja posluge i čuvanja „dostojanstva kuće“. Njezino

se nadziranje razgovora svodi na ugađanje drugima, upravljanje temama razgovora koje nipošto ne smiju biti „opasne“, osiguravanje svim gostima jednako prava na govor i discipliniranje brbljavih gostiju. Sve te operacije mora izvoditi diskretno, nečujno i obzirno; štoviše, najbolje bi bilo da je se u društvu ne čuje i ne vidi.

Kućedomaćici pada u dužnost da zgodno rasplete razgovor među gostima i ona mora da se brine da bude svima ugodno, i starijima i mlađima, ženskim i muškim, dok je dužnost kućedomaćinova, da ju u tom pomaže. (Propisi za domaće i uzvanike, *Ženski list*, god. IV, 1928, br. 10, str. 29–30)

Domaćica rukovodi razgovor, navraća na predmet, koji sve članove zanima. (Jambrišak 1907: 104)

Najvažnija zadaća kućedomaćice je ta, da znade u pravom momentu spretno svesti razgovor na drugu temu, ako primijeti, da bi moglo doći do nesuglasica među njenim gostima. Politika predstavlja često najopasniji objekt za prepirku u društvenim debatama. Stoga bi politizirati međusobno smjeli samo oni ljudi, koji su jednako orijentirani. Ako kućedomaćica mudro svede razgovor na neopasnu kolotečinu, to još uvijek ne znači, da ona mora formalno aktivno voditi svaki razgovor. (Suvremena društvenost, *Hrvatski ženski list*, god. I, 1939, br. 1 (travanj), str. 20–21)

Ako se je tkogod u društvu s nekim povukao postrance u razgovor mora ih domaćica vrlo oprezno i obzirno povesti natrag u društvo, da ih ne povrijedi. (...) Kada bi netko iz društva htio da s nekim povede kakav povjerljivi razgovor, treba da zatraži od domaćice dozvolu, da se s nekim na čas udalji iz društva. (Na što valja paziti u razgovoru? *Ženski list*, god. IV, 1928, br. 11, str. 32)

Svaka domaćica kojoj je i malo stalo do dostojanstva svoje kuće, diskretno će paziti, da se možda koji od njenih gostiju ne zanese odviše svojom „govorničkom vještinom“, a na uštrb dobrog ponašanja. (Glavne oznake društvenog razgovora, *Ženski list*, god. V, 1929, br. 11, str. 10)

Dakle svaka sposobna kućedomaćica uvijek mora raspolagati setom bezopasnih, neutralnih opaski i zapažanja kojima će razvezati i održavati razgovor; teme koje uvodi takvim strategijama moraju odgovarati njezinim gostima, ponajprije muškarcima, a ne njezinim interesima kao predane majke, supruge i domaćice. Kućedomaćica mora motivirati svoje goste za razgovor postavljajući im pitanja, navodeći ih da oni govore, a ona ih mora pažljivo slušati. Kao ni u javnoj sferi žena ni u svojoj kući ne smije isticati svoju erudiciju, načitanost, smisao za humor i inteligenciju, nego mora dopustiti da te vrline pokazuje njezin suprug. „Najpametnija je ona žena koja razgovarajući s muškarcem doprinosi tomu da on djeluje pametno“ (Cameron 2012: 174).

Kućedomaćica može pogriješiti i u komunikaciji s poslugom, a kućedomaćin ne može jer sav posao oko organiziranja i davanja naputaka posluži obavlja žena. U korigiranju ženina obraćanja posluži rabe se, ponovno u tonu

egzercitiva, oblici „ne smije“ i „mora“ ili se u tonu verdiktiva ono procjenjuje kao „vrlo nelijepo“.

Vrlo je nelijepo uplesti se u razgovor sa služinčadi kod serviranja ili gdje drugdje. (Propisi za domaćice i uzvanike, *Ženski list*, god. IV, 1928, br. 10, str. 29–30)

Isto tako domaćica ne smije za vrijeme jela kod stola podučavati svoje osoblje, davati im naloge glasnim riječima. Posao oko domaćinstva mora se odvijati posve nečujno. Desi li se međjutim ipak ili krivnjom domaćice ili njene posluge kakova nezgoda, to mora domaćica sa smiješkom preći preko toga, neprimjetno ispraviti pogriješku, a ne glasnim ukorom dočekati posluhu. (Domaćica i uzvanici, *Ženski list*, god. X, 1934, br. 5, str. 31–32)

3.3. Dama ne dosađuje suprugu

Savjeti o romantičnim vezama i braku stalna su rubrika ženskih časopisa. Svoju smislenost grade na tezi da muškarci i žene imaju toliko poteškoća u međusobnoj (romantičnoj) komunikaciji da se čini kao da su s različitih planeta (Cameron 2012: 192).⁴ Takav se – često namjerno konstruiran – jaz između muškaraca i žena u komunikaciji već desetljećima iscrpljuje i reciklira: od imperativa o tome kako bi žene trebale razgovarati sa svojim supruzima (koji kao posebne rubrike nastanjuju hrvatske ženske časopise od početka 20. stoljeća) do monografskih priručnika popularne psihologije i popularne lingvistike u kojima se disfunkcionalnost romantičnih veza objašnjava isključivo lošom komunikacijom između partnera. Autori i autorice tekstova u hrvatskim ženskim časopisima iz prve polovice 20. stoljeća zasigurno nisu bili svjesni toga da njihovo discipliniranje ženskoga govora i nastojanja da ga usklade s muškim očekivanjima polaze od teze da su žene i muškarci drukčiji i da drukčije govore. Na taj se način u tekstovima iz našega korpusa anticipira razlikovni pristup jeziku i rodu koji će se 1980-ih pojaviti u američkim sociolingvističkim krugovima i inaugurirati pojavu priručnika popularne lingvistike kao hibridne discipline nastale prožimanjem popularne psihologije, lingvistike i savjetodavnih rubrika iz ženskih časopisa. Glavna je predstavnica i začetnica toga žanra Deborah Tannen čija je knjiga *You Just Don't Understand*

4 Zato nije neobično da je knjiga Johna Graya *Muškarci su s Marsa, žene su s Venere* (1996 [1992]) prema izvještaju izdavača Harper Collinsa iz 1997. najprodavanija nefikcijska knjiga u tvrdome uvezu svih vremena. Popularno i zavodljivo naglašavanje razlika između žena i muškaraca u toj je knjizi svedeno na tezu kako muškarci i žene govore različitim jezicima, pa se zato svađaju, a knjiga se nadaže kao popis dragocjenih savjeta s pomoću kojih se sve (komunikacijske) poteškoće u muško-ženskim odnosima mogu riješiti. Ista ta ideja temelj je knjige Deборе Tannen *Ti to baš ne razumiješ* (1998 [1990]) koja je na listi nefikcijskih best-selera *New York Timesa* provela više od tri godine (osam mjeseci bila je na prvome mjestu). Tannen je u to doba stavila svoju akademsku karijeru na čekanje i krenula na promotivnu turneju gostujući i u mnogobrojnim radijskim i televizijskim emisijama. Mnogi su joj čitatelji zahvaljivali na tome što im je spasila brak.

prevedena i na hrvatski jezik.⁵ Osnovne se njezine postavke pojavljuju i kao polazište mnogih savjetodavnih tekstova u našem korpusu – naravno, u neakademskome i ne posve osviještenome obliku – a cilj im je odgojiti pravu damu i uzornu suprugu. Naime Tannen operira opozicijom između *natjecateljskoga* i *suradničkoga* komunikacijskog stila povezujući prvi s muškarcima, a drugi sa ženama. Ista se kategorizacija verbalnih navika i ponašanja uopće pojavljuje i u nekim tekstovima u *Ženskome svijetu* i *Ženskome listu*. Dakle polazište za savjetovanje o tome kako treba razgovarati upravo je ideja da muškarci i žene imaju različite komunikacijske stilove i ciljeve koje valja pomiriti ili ih prihvatiti kao nepomirljive.

Suradnja žene ne može biti suvišna, ona je i te kako potrebna. Ali nažalost smatra se djelovanje žene izvan obitelji utakmicom, nepodesnom konkurencijom muškarcu. A već sama ta riječ „utakmica“ dovoljno karakteriše stajalište, s kojega se gleda na naš rad, na naše bivstvovanje i na naš napredak. (...) Mi smo suradnice, a ne konkurencija. (...) Kad bi se rad žene cijenio istom mjerom kao i rad muškarca, otpadalo bi samo po sebi mišljenje o utakmici kod podjeljivanja rada. (Suradnja, a ne utakmica, *Ženski svijet*, god. I, 1917, br. 3, str. 138–139)

Muškarci su više nepopustljivi, a žene su više sklone kompromisu. (Mogu li žene biti logične?, *Ženski list*, god. XII, 1936, br. 6, str. 32)

Iako bi se moglo očekivati da uočene razlike između muškaraca i žena jamče ravnopravnu raspodjelu dužnosti vezanih za postizanje i održavanje harmoničnoga odnosa, ipak se za izbjegavanje i smirivanje tenzija u braku ponovno regrutiraju isključivo žene. Otkad su romantični odnosi između žena i muškaraca postali tema savjetodavnih žanrova, čini se da u kolektivnoj svijesti prebiva ideja kako je žena više zaokupljena romantičnom vezom nego muškarac, pa je većina savjeta o uspostavljanju i održavanju kvalitetne veze upućena upravo ženama. U našem se korpusu, osim već spomenute šutljivosti, ističe da uzornu suprugu rese vedrina, slatkoća i dobro raspoloženje.

Ako muž dolazi kući zlovoljan i umoran od rada, valja da mu [žena] bude ljubezna i slatka. (Karin Mihaelis. Predavanje slavne danske spisateljice u Zagrebu, *Ženski list*, god. II, 1927, br. 12, str. 4)

U saobraćaju sa muškarcima budi vedra i vesela, ali ne dopusti da si oni dozvole pa ni najmanje slobode. (Što su tražili od supruge prije 100 godina, *Ženski list*, god. XIII, 1937, br. 5, str. 28)

Kako je tek omiljena žena, koja je u (...) saobraćaju mila i ljupka. (Žena u društvu, *Hrvatski ženski list*, god. IV, 1942, br. 7, str. 28)

5 Inače, korijeni su takva pristupa jeziku i rodu u tekstu kojim započinje era feminističke kritike jezika, „Language and Woman’s Place“ Robin Lakoff iz 1973.

A zna i to da njena lijepa riječ – vedar posmijeh razvedruje ne samo zamračeno čelo bračnog druga – nego i čini brak ljepšim, snošljivijim i sretnijim. (Golema vrijednost posmijeha, *Ženski list*, god. XI, 1935, br. 4, str. 28)

Žena neka se čuva žestine i neka nastoji da ne izusti nikada osorne riječi. (Jambrišak 1907: 13)

Osim toga žene se upozorava i na to da ne dosađuju muževima i da ih ne zamaraju trivijalnim temama. Naime samo su one u opasnosti da svojom nepromišljenošću prekrše pravila valjane muško-ženske komunikacije, dok je u toj komunikaciji muškarcima očito urođena idealna odmjeranost koja im omogućuje status procjenitelja uspješnosti ženske verbalne izvedbe.

Naročito u braku mužu brzo dosade vječna ženina pitanja o tome što da obuče, što da spremi za ručak, kako da postupa s djetetom ili sa služavkom. Muž traži od žene neku samostalnost u rješavanju ovakvih dnevnih pitanja, a to je opravdano ako se pretpostavi da su muž i žena zajednica sa jednim mozgom i jednom dušom. Žena treba da znade sama odlučivati i voditi dom. Ako muža ne umara vječnim i uvijek istim pitanjima, ne će joj se dogoditi, da onda, kada joj je u istinu potreban savjet, muž začepi uši ili pokaže savršeni nehaj za ono što nju zanima. (O pitanju, *Ženski list*, god. XIII, 1937, br. 7, str. 25)

Kadkada mora muž slušati o sasvim beznačajnim stvarima, možda o kakvoj prepirci sa susjedom ili pazikućom, tetkom ili slično. Sva ogovaranja čitave kuće istovaruju se za vrijeme objeda pred umornog čovjeka, koji bi htio u miru pojesti ono malo jela ili se u ovo kratko odmjereno slobodno vrijeme pozabaviti s djecom. (Kada muž ima briga, *Hrvatski ženski list*, god. II, 1940, listopad, str. 20)

Na svijetu imade toliko lijepih stvari o kojima se može govoriti – nemoj dakle svom mužu pripovijedati (Mudri savjeti za žene, *Ženski list*, god. IV, 1928, br. 7, str. 29)

Kako je muškarac očito osovina i stabilno uporište bračnoga odnosa, u njega se ne smije sumnjati niti se smiju propitivati njegove komunikacijske strategije. Ženi se upućuje niz imperativa u vezi s opreznim doziranjem vlastitih sudova, osjećaja i pitanja muškarcu, dok se njemu ničime ne ograničava neupitna komunikacijska sloboda. Na taj se način iznova potvrđuje uvjerenost autoriteta koji uspostavlja pravila jezičnoga bontona u to da je muškarcu urođeno besprijeorno verbalno ponašanje, a da ženinu urođenu sklonost narušavanju komunikacijskoga sklada valja predano podjarmljivati.

1. Ne taji mužu ništa (...), ne ispituj ga naprotiv o svim njegovim stvarima i poslovima i ne misli da bi u njegovoj šutnji mogla biti kakva tajna.
2. Ako je tvoje mišljenje o nečemu protivno muževom, nemoj se odmah radi toga svadjati s njim. Upamti da je u mnogim životnim pitanjima sud muškarca posve

drugačiji nego tvoj. Tako ne tvrdi kategorički da je tvoje mišljenje ispravno, izbjegavaj samoljublje i predrasude i nastoj da sve sporove sa mužem riješiš mirno. (Što su tražili od supruge prije 100 godina, *Ženski list*, god. XIII, 1937, br. 5, str. 28)

Ne rijetko dolazi muž kući zlovoljan, pun je hira. On nije vazda gospodar svoje volje, ne može se svagda svladati. Zar nas ne uči iskustvo, koji dojam imade blaga, valjano naobražena žena na svoga supruga, kako ona umije oporu a često i smionu čud njegovu ublažiti i ugladiti i njegove strasti usprezati! Žena mora sve to strpljivo podnositi. Njena je zadaća muža sokoliti, odstraniti sve, što bi ga moglo ražestiti. Ona u svakoj zgodi i nezgodi hrabro uz njega stoji, nježno mu pridižući klonulu glavu. (Jambrišak 1907: 12–13)

Iz svih spomenutih norma proizlazi da bračna sreća ovisi isključivo o umijeću žene da mudro režira svoj razgovor sa suprugom. Rezultat je toga nužnost da žena odustane od neposrednosti, iskrenosti i prirodnosti te da se neprestano uživlja u ulogu supruge kakvu priželjkuje svaki muškarac. Pritom su i svi muškarci svedeni na prototip, na jedinstvenu narav koja je kompatibilna uvijek s istim ženskim osobinama. Iako se njima ne dijele savjeti o verbalnome ponašanju, omalovažava ih se upravo tim uniformiranjem. Štoviše, iz nekih savjeta ženama da makar hine divljenje svojim supruzima i da iskoriste svoju inteligenciju kako bi muškarcima stvorile iluziju o slobodi ili ih „svladale“ iščitava se stajalište da su muškarci intelektualno inferiorni ženama i da se njima lako može manipulirati.

Ne valja isticati svoju inteligenciju pred mužem. Bolje je da svoju nadmoć žena upotrijebi da muža svlada – a ne da ga očara, jer očarani se lahko opet probudi a svladani se ne digne tako lahko. (...) Žena mora pružati potpunu iluziju da je muž slobodan, a ipak oko njega sagraditi neke male rešetke preko kojih ne će moći da skoči. (Kako ćeš ukrotiti muža?, *Ženski list*, god. VII, 1931, br. 12, str. 36–37)

U konačnici se stječe dojam da bračni odnos mora biti namještena predstava jer su spontanost i iskrenost najveće prepreke partnerskoj sreći. No tu predstavu moraju režirati žene: njima se uskraćuje pravo na spontanost i bivanje onakvima kakve jesu, a nameće im se obaveza stalnoga nadziranja suprugovih želja i ponašanja, predviđanja njegovih postupaka, vještoga upravljanja njegovim reakcijama i obuzdavanja vlastite naravi. To je primijetila i Marija Jurić Zagorka u jednome članku u *Ženskome listu* osvrćući se na pravila ponašanja u braku: „Dakako tu nema pravila za muža već samo za žene.“⁶

6 Što su tražili od supruge prije 100 godina, *Ženski list*, god. XIII, 1937, br. 5, str. 28.

4. Govore li stvarne žene damskim govorom?

Možda je stalno ponavljanje istih maksima o primjerenome ženskom verbalnom ponašanju samo odraz negdašnjih norma, a možda i upornoga ženskog odbijanja da se pokoravaju tim normama. Cameron (2012: 176) ističe važnost feminističkoga upozoravanja na ušutkavanje žena koje se javlja 1970-ih godina i u popularnoj psihologiji i u prvim feminističkolingvističkim tekstovima. Potonji lingvistički pravac inaugurirala je Robin Lakoff (1973) tekstom „Language and Woman's Place“ ukazujući na podređen status žena u verbalnoj komunikaciji. Tekst je bio čitan i izvan akademskih krugova, pa je doprinio popularizaciji teze da se ženama uporno nameću norme ženskoga i damskoga govora (Cameron: *idem*). Domaćica tiha i popustljiva, ali mudra, pomirena sa svojom izvanjskom sporednošću, ali umirena sviješću o svojoj tajnoj moći da manipulira muškarcem svojevrсна je idealna govornica u našem korpusu. O suprotstavljanju takvu ukalupljivanju ženske verbalne komunikacije ne moramo nagađati niti ga moramo konstruirati na temelju implicitne pobune žena protiv nametnute im verbalne higijene; humoristično-ironičan glas urednice *Ženskoga lista* Marije Jurić Zagorke eksplicitno razara postavke tekstova objavljenih u njezinu vlastitome listu upozoravajući na asimetriju u tretmanu muškoga i ženskoga govora. Njezina stalna rubrika „Iglica“ mjesto je takva rastakanja normativnoga diskursa kojim se pristupa discipliniranju „sirova“ ženskog jezika.

Pročitala sam naime jedan članak i to baš u „Ženskom listu“. Čini se kao da je uperen baš protiv mene! (...) Veli se u članku da se mora prije promisliti nego što se nešto veli! (...) A muškarački jezici se ne istrčavaju? Brži su od najbržeg zabijača goala. Zamislite samo koliki muškarci govore a da ne misle! Prisegnu djevojci ljubav kao ništa! I kad bi trebalo da svoju prisegu opetuju pred oltarem tek onda počnu misliti – i misle – i misle – i onda u jednom nemaju riječi! (...) Nije promislio prije nego što je rekao! I nikome ništa. Zapravo njemu nije ništa, ali ženi je krivo! Tako njihov poštovani jezik istrčava se pred rudo prije nego što je glava nešto promislila! U ljubavi oni uopće nikad ne misle. Oni samo govore i govore i tako vješto govore, da im se čak i vjeruje! A ne misle što govore! Rekla sam to jednomu od svojih kolega, a on mi je na to podrugljivo odgovorio:

– Tko vam je kriv da ste žene tako lakovjerne!

– Tako dakle. Mi smo žene lakovjerne – rasrdim se ja – a znate zašto vam se vjeruje? Samo zato, što se misli, da vi mislite kad govorite, obećajete i prisežete. (Iglica, Kad počnem misliti..., *Ženski list*, god. VII, 1931, br. 5, str. 43)

Sasvim je sigurno kako mnogi govornici ne smatraju da njihovo ignoriranje poželjnoga jezičnog ponašanja ugrožava njihov društveni ili kulturni identitet ni da dovodi do velikih nesporedazuma. Dakle vjerojatno su se i mnoge

žene pitale tko postavlja pravila lijepoga i primjerenoga govorenja, zašto se ona ne bi mogla promijeniti, što im se može dogoditi ako prekrše ta pravila i zašto se ona ne primjenjuju i na muškarce. Zagorka upozorava na to da kvaliteta komunikacije u braku i bračna sreća ovise o trudu obaju partnera te da se pravila jezične uljudnosti moraju pridržavati i muškarac i žena.

Da li ste kada opazili da najčešće u kući dolazi do disonanca prigodom obiteljskoga ručka ili večere! (...) Žena se tuži mužu na sve moguće kućanske neprilike. Muž nakrca u dušu žene sve svoje neugodne doživljaje u uredu ili poslu. (...) Ali nikada ne smije dopustiti ni žena ni muž, da se za vrijeme objeda i večere raspravlja bilo o kakvim neugodnim stvarima. (O čemu se nesmije debatirati kod jela, *Ženski list*, god. X, 1934, br. 1, str. 36)

Uljudba nas uči o medjusobnom saobraćaju s našim bližnjima. Ona nas poučava obzirima koje smo dužni drugima. A muž i žena? (...) Kakav nježni sklad i koliko topline proizlazi iz saobraćaja muža i žene, ako su vazda jedan prema drugome pažljivi i obzirni. Takav postupak produljuje i ljubav i bračnu sreću. (Medjusobna pažnja muža i žene, *Ženski list*, god. X, 1934, br. 1, str. 37–38)

Svjesna činjenice da se zbog mnogobrojnih društvenih promjena mora ju revidirati kriteriji prema kojima se uspostavljaju društvene rodne uloge, Zagorka ne raspravlja samo o rodnim ulogama u komunikacijskome odnosu nego i o brisanju granica između muških i ženskih poslova te o rodnome preslagivanju u javnoj sferi. Zbog ulaska žena na tržište rada ili, točnije, zbog njihova izlaska iz domaćinske sfere isti nevidljivi glas koji regulira ženino verbalno ponašanje počinje izražavati bojazan za obitelj i dom čiji opstanak, očito, ovisi isključivo o ženskome pregnuću. Zato Zagorka umiruje taj zabrinuti glas čijoj se kontroli žena sve više otima i naglašava da domaćica i majka postaje i „zaradjujuća snaga“, što znači da su se njezine dužnosti udvostručile.

Stari oblici društvenog poretka imali su strahovitih mjera prema ženskom spolu. One su se tome pokoravale kao nečemu potpuno prirodnom. (...) Ličnost žene bila je omalovažavana ili poštovana u različitim vijekovima već prema mišljenju i pogledima na ženski spol. (...) Žena je živjela dugo u svojem domu – društveno i lično u potpunoj bezbrigi. (...) Medjutim novo doba, novi pokreti pa onda rat, koji je ženu rinuo na sva životna bojišta, iz temelja su promijenili ženino pregnuće. U ratno doba zasvjedočene sposobnosti a po tome stečena samosvijest promijenila je potpuno ženino položaj. Ona je izašla u – borbu života. (...) I namještena i radna žena biva majkom, vodi svoju kuću – kao dosele – s tom razlikom, da sada nema toga pomoćnog kućnog osoblja kao nekoć. Uz sve dosadanje dužnosti ona postaje još i zaradjujuća snaga. (...) Mnogo se puta raspravljajući ovaj ženski problem spočitava ženi da se tim istupom želi osloboditi svojih dužnosti domaćice i majke. Medjutim je upravo protivno. – Žena je zadržala dužnosti majke i domaćice a napustila samo

mirovanje, bezbrižnost i udobnost i otišla da se još muči teškim odgovornim radom (...). Žena se svojim istupom u rad ničesa ne oslobadja, ona se tek – obvezuje. (Savremena žena, *Ženski list*, god. V, 1929, br. 3, str. 1)

Odnosi u domaćinstvu moraju se mijenjati u skladu s odnosima u društvu. Kao što žene ulaze u profesije koje su im donedavna bile nedostupne i privikavaju se na nove uloge u javnoj sferi, tako se i muškarci moraju pomiriti s novim ulogama „u kućanstvu budućnosti“.

Kućni poslovi bili su uvijek određeni kao ženski posao. Za muža smatrao se je takav posao sramotan. Muškarcu je uvijek ispod njegova dostojanstva laštenje ili ribanje podova, ili brisanje prašine i ispiranje sudja. Ali samo u vlastitoj kući. Kao sluga ili podvornik u kakovom uredu, on mirno pere i lašti podove, briše prašinu itd. Onda mu to nije ispod dostojanstva. (Muž u kućanstvu budućnosti, *Ženski list*, god. IX, 1933, br. 7, str. 61)

Zagorkina opažanja o promjenama rodnoga režima dobivaju veću vjerodostojnost kad ih potvrđuje ugledan muški glas. Miljenko Vidović, „znameniti pokretač za prosvjećivanje naroda“, ne osjeća se ugroženim zbog ulaska žene u političko djelovanje, nego drži da bi ona u to polje mogla unijeti „svoj blagotvorni utjecaj“.

Povodom ženskog pokreta za pravo glasa, napisao je znameniti pokretač za prosvjećivanje naroda i izdavač „Novi Čovjek“ g. Miljenko Vidović članak pod naslovom: „Žena i politika“. (...) Zašto da majka ima bditi nad djetetom samo do školske ili šegrtske njegove zrelosti, a nje da se više ništa ne tiče, kakova je škola, u kojoj uči njezino dijete, kakova radiona, gdje se ono sprema za kalfu, kakav socijalni zakon, koji ima da uređjuje odnose djeteta sa poslodavcem, kakav politički život, u koji će ono doskora ući, ukratko, zašto da majkama osporavaju prava, da kažu svoju riječ u stvarima, koje ravnaju javnim životom, pa i životom njezine porodice? Zar ne tangiraju majke, supruge i sestre pitanja rata ili mira, poreza, morala, javnoga zdravlja, i još mnogo toga što utječe na život nacije? Jedino pitanje koje bi se moglo postaviti u ovoj stvari jest: „Što bi mogla žena specifično svojega unijeti u javni život svojom političkom saradnjom.“ Riječ žena, veli pisac, ista je kao i riječ srce. I za to on misli, da bi žena mogla unijeti u javni život, koji se danas provodi potpuno bez osjećanja – svoj blagotvorni utjecaj i onda bi mi muškarci dublje osjetili dužnost prema sebi i naciji. Postali bismo čišći u mišljenju, pošteniji u radu, idealniji u naziranju na svijet i život. (Žena u državnim poslovima, *Ženski list*, god. IV, 1928, br. 1. str. 41–42)

Ekonomska i društvena emancipiranost žene odražava se i na muški i na ženski odnos prema braku i romantičnim vezama. Muškarci i žene više nisu ucijenjeni pristajanjem na takve zajednice da bi stekli sigurnost i društveni ugled, pa se mogu držati cjelovitim bićima i bez funkcioniranja u paru.

I u društvenom smislu novo doba pruža toj zaradjujućoj ženi slobodu, da se kreće sama svuda, u poslu i u društvu, dopušta joj da ostane neudata, a da time ne gubi baš ništa od svoje vrijednosti. „Stara frajla“ danas ne postoji. Izbrisan je propis o „muškoj pratnji“. Žena ne treba ničije pratnje – ne mora da bude uz nju svuda muškarac kao nekoć. Ovako stekla je žena podpuno svoju neovisnost od muža – ekonomsku i društvenu. No i muškarac ovim poredjajem nije više ovisan o ženi, kao što je bio onda, kad je samo po ženi mogao da imade „svoj red“ u dnevnom životu. Danas više nijedan mladić ne osjeća, da se mora što prije okučiti s razloga da može nositi pletene čarape, kod kuće škrobljene košulje, da ima svoj udobni široki dom od više soba i finu obiljnu domaću koštu. (...) Sve se tako razvija – da ekonomski i društveno žena i muškarac bivaju neodvisni jedan od drugoga. (...) Medjutim danas jedva koja djevojka čeka skrštenih ruku muža. Svaka nastoji da se zaposli – a muškarac, čim je stekao mogućnost za brak – ne ogledava se – za ženom. (Smanjeno domaćinstvo, *Ženski list*, god. V, 1929, br. 4, str. 1)

Vraćajući se pitanju autoritativnoga glasa koji iznosi i provodi pravila jezičnoga bontona te sankcionira njihovo kršenje, Zagorka propituje žensku solidarnost u borbi protiv verbalnoga i, uopće, društvenoga porobljivanja žena i apelira na njih da se ujedine u pobuni protiv takva poretka.

Imade li u žena svijest solidarnosti? (...) A kako je u krugovima predstavnika ženskih boraca? U općim pokretima za socijalna, društvena i politička prava pred mnogo godina iznosile su ove pobornice jednodušne rezolucije, memorandum i vazda pokazivale solidarnost. Medjutim danas, kad su im počeli uzimati što su stekle, nema toj solidarnosti traga, barem ne u onom opsegu, u kojem se pokazivala u početku pokreta. Sada se nije nigdje pojavio uzajamni nastup kao onda. Uzroci su tome valjda u okolnosti, da su pobornice ženskih pokreta tokom vremena podavale premalo važnosti odgoju svijesti za zajednicu, pa je uslijed toga pao i odpor. (...) Nikad ne bi smjela žena dopustiti, da se druga žena napada, omalovažuje, prezire – objeđuje. Uvijek bi morala da pobija nepravedni, površni, lahkomisleni i zlonamjerni sud o drugim ženama. Ako to ne čini, griješi sama prema sebi. Sve slaboće i sva zla koja se natovaruju jednoj ženi padaju na sav ženski svijet. (...) Kad žene neće dopustiti da ih itko zasiplje crnim sjenama onda će sav ženski rod zasjati u pravom svijetlu dobrote. Vjerujte: žene bi u očima muškaraca izgledale mnogo bolje nego što ih oni drže, kad bi se one među sobom čovječno razumijevale i branile. Kad bi bile solidarne... (Žene i solidarnost, *Ženski list*, god. X, 1934, br. 7, str. 1–2)

Dakle za sporo probijanje granica između domaćinstva i javne sfere, za lijeno i neodlučno prigrlljivanje novostečenih prava, pa tako i prava na govor, Zagorka ne okrivljuje isključivo muškarce ni fantomske društvene norme, nego žene i njihovu razjedinjenost.

Nebrojeno puta opazila sam u društvu, da i one žene, koje se bore za lijepa i pravedna politička i druga zakonom još nedozvoljena prava žene – u društvenom saobraćaju griješe kao i žene sa konservativnijim načelima. (...) Tek onda, kad će sve žene jednoglasno reći: Žena bila sama, ili pako imala ona muža, brata ili drugog zaštitnika – sasvim je ravnopravna onoj, koja nema nikoga. (...) Za zakonsko pravo mora se žena – **boriti**. Ali društvena prava imade ona samo **uzeti**. (Društveni saobraćaj žene, *Ženski list*, god. II, 1927, br. 12, str. 29)

Najboljim mi se završetkom ovoga poglavlja čine progresivna Masarykova stajališta o ravnopravnosti muškaraca i žena koja su u našem korpusu više puta citirana i tiho slavljena. Sasvim je sigurno da njegove riječi, izrečene s pozicije muškoga državnika, odjekuju drukčije nego da ih je izrekla žena iz anonimnosti svojega domaćinstva, no to ne potire njihovu točnost, snagu i vizionarstvo. Dovoljno je reći da je mnogo prije pojave dominacijskoga i razlikovnog pristupa proučavanju jezika i roda, koji su tek krajem 1980-ih odbaćeni kao esencijalistički, Masaryk brisao razlike između spolova, protivio se binarnim razvrstavanjima ljudskih emocija i razuma te svaku inferiorizaciju žena držao „praznovjerjem i predrasudama“.

Što Masaryk govori o ženama reprezentira najkulturnije naziranje današnjega vremena. (...)

O ženskom pitanju posebice – ne može se govoriti, kao što se ne može govoriti o muškom pitanju. Ali to tzv. žensko pitanje nije samo pitanje žena, nego muževa, djece ukratko, pitanje kulturno – sveljudsko. U obitelji mora prestati svaka nadvlada muža nad ženom i djecom. Od samog je početka pa sve do danas bila i jest stroga jedinstvenost između oba društvena spola. (...) Žena mora biti sa mužem u svim područjima ljudskog, dakle čovječanskog života – jednaka. O **apsolutnoj jednakosti** obih spolova samo se po sebi razumije – ne može biti govora, nego o **jednakopravnosti u državi**. (...) Ja ne opažam, kad dublje posmatram život, nikakove razlike između umne nadarenosti žene i muža. Muž je tjelesno jači – seksualno se razlikuje od nje, ali sasvim je jednak sa ženom i osjećajno. Radnica, koja imade nekoliko djece, mora ju odgajati, za njih se brinuti, štediti svaki novčić da vodi kućanstvo, pa još i uz to raditi – mora mnogo više misliti, nego li muž, koji ide rano u jutro u službu, a vraća se kući na – gotovo. Shvaćanje da je žena intelektualno t. j. umno niža od muža, stavljam u red raznih praznovjerja i predrasuda. (Z., Predsjednik čehoslovačke republike profesor Masaryk o ženama, *Ženski list*, god. III, 1927, br. 7. str. 7–8)

5. Jesmo li nadišli jezični bonton iz prve polovice 20. stoljeća?

Od vremena Zagorkina propitivanja higijene ženskoga govora štošta se promijenilo, pa tako i društvene rodne uloge i s njima povezane društvene predožbe o uzornome muškom i ženskom ponašanju. Romansa s muškarcem i

sretan brak nisu više jedini sretni završeci ženskih priča, a mnoge žene danas teže i uspješnoj karijeri i uspješnoj ljubavnoj vezi. No čini se kako nastojanja da se poprave ženske verbalne vještine nisu jenjala, nego su samo zaodjenuta drukčijom retorikom. Tako naprimjer tekst objavljen na jednome hrvatskom portalu nosi naslov „Znate li razgovarati s muškarcem?“⁷ i započinje ovom konstatacijom: „Mnoge žene ne znaju razgovarati s muškarcima“. Tekst se nadaje kao spasonosan popis savjeta i poučaka za žene kojima nije urođena vještina konverzacije s muškarcima. Sažet priručnik podijeljen je na odlomke koji nose podnaslove „I muškarci su samo ljudi“, „Znajte koliko vrijedite“, „Pojašnjavanjem okrenite stvari u vlastitu korist“, „Glumite pa pretvorite u realnost“, „Nemojte se natjecati“, „Ne bojte se tišine“ i „Slobodno mu udijelite kompliment“. U tekstu se ponavljaju navlas iste tvrdnje o ženskome verbalnom ponašanju kao i u časopisima s početka 20. stoljeća, pa im se dijele i potpuno isti savjeti (moraju obuzdavati svoju brljavost, ne smiju isticati svoju inteligenciju, moraju režirati razgovor i manipulirati sugovornikom itd.). Na drugom se pak portalu u naslovu teksta ženama zapovijeda: „Prestanite manipulirati, naučite kako razgovarati s partnerom“.⁸ Nabraja se niz ženskih verbalnih navika (dramatiziranje, kuknjava, vikanje, verbalna agresija, manipulacija) koje „nevjerojatno živciraju muškarce“ i ponovno se ženama docira o nužnosti učenja kako se razgovara s partnerom. U naslovu teksta na još jednome se portalu ističe najveća i najčešće ponavljana zabluda o razlikama između muškoga i ženskoga verbalnog ponašanja; riječ je o ničim potkrijepljenoj tvrdnji da žene govore više od muškaraca, što je Abby Kaplan (2016) iskoristila i kao figuru u naslovu svoje knjige.⁹ Tekst nosi naslov „Žene koje znaju šutjeti puno su privlačnije od onih koje stalno pričaju, evo i zašto“.¹⁰ Ista je zabluda osnova teksta „Evo kako ukrotiti vlastiti pogani jezik“ na katoličkome portalu bitno.hr.¹¹ Nužnost odgajanja ženskih govornica nameće se kao tema i na popularno-znanstvenim i stručnim portalima (npr. „Kako postići da vas muškarac čuje?“¹², „Kojim jezikom razgovarati s partnerom“¹³, „10 tema o kojima morate razgovarati s partnerom želite li sretnu vezu“¹⁴, „Mali

7 V. <https://www.tportal.hr/lifestyle/clanak/znate-li-razgovarati-s-muskarcem-20120320> (1. ožujka 2018).

8 V. <https://direktno.hr/zivot/prestanite-manipulirati-naucite-kako-razgovarati-s-partnerom-7192/> (1. ožujka 2018).

9 *Women Talk More than Men... And Other Myths about Language Explained* (Kaplan 2016).

10 V. <http://www.index.hr/rouge/clanak/zene-koje-znaju-sutjeti-puno-su-privlacnije-od-onih-koje-stalno-pricaju-evo-i-zasto/1023018.aspx> (1. ožujka 2018).

11 V. <https://www.bitno.net/vjera/formacija/kako-ukrotiti-jezik-govorljivost/> (1. ožujka 2018).

12 V. <https://www.centarzdavlja.hr/zdrav-zivot/psihologija/kako-postici-da-vas-muskarac-cuje/?refresh=true> (1. ožujka 2018).

13 V. <http://www.vita.com.hr/arhiva/index.php/seks-i-psihologija/intimno/item/844-kojim-jezikom-razgovarati-s-partnerom> (1. ožujka 2018).

14 V. <https://zadovoljna.dnevnik.hr/clanak/10-tema-o-kojima-morate-razgovarati-sa-svojim-muskarcem->

savjeti za uspješnu komunikaciju“¹⁵ itd.). Tekstovi na tim portalima samo su derivati goleme industrije knjiga za samopomoć koje se obraćaju prvenstveno ženama. Pitanje je, naravno, zašto su žene i dan-danas primarne mete verbalne higijene koja ima svoje stalno mjesto i u knjigama za samopomoć i u internetskim tekstovima inspiriranim tim popularnim žanrom. Osim što se od vremena iz kojega datira naš korpus neprestano perpetuiraju ideje o ženskome komunikacijskom deficitu i potrebi da se ženino autentično verbalno ponašanje korigira i disciplinira, na bujanje literature za samopomoć namijenjene ženama utječe i tržišna politika. Naime drži se da su žene stalni i vjerni kupci i publika, što cijeloj toj industriji osigurava izvjestan kapital. Nije teško uočiti tipičnu strategiju koja generira stalnu potrebu za novim samopomoćnicama: najprije se kreira problem, potom se o njemu piše kao o dosad neuočenoj smetnji koja ženama remeti kvalitetu života, a naposljetku se objavljuju knjige u kojima se nude spasonosna rješenja toga problema. Tako se primjerice konstruirala „opća istina“ o tome kako su žene u javnoj sferi i komunikaciji tjeskobnije i nesigurnije od muškaraca kojima je javna domena oduvijek prirodna okolina. Posljedica je toga nastanak posebnih profesija – komunikologa, životnih trenera i sličnih stručnjaka – koji liječe ženu od raznoraznih komunikacijskih bolesti. Istom se logikom i dalje obnavlja mit o vječnoj ženskoj zaokupljenosti romantičnim odnosima s muškarcem čiji uspjeh ovisi isključivo o njezinoj vještini režiranja verbalne komunikacije s njim. Do kakvih se apsurdna dolazi u savjetodavnoj literaturi usmjerenoj na poboljšanje ženske komunikacije s muškarcem, dokazuje članak s internet-skog portala u kojemu se ženama savjetuje da ozbiljan razgovor s muškarcem moraju zapodjenuti točno u 20 sati i 15 minuta.¹⁶

zelite-li-sretnu-vezu—390824.html (1. ožujka 2018).

15 V. <http://ordinacija.vecernji.hr/zdravlje/ohr-savjetnik/mali-savjeti-za-uspjesnu-komunikaciju/> (1. ožujka 2018).

16 V. <http://www.index.hr/rouge/clanak/kada-je-pravo-vrijeme-za-razgovor-s-partnerom/822275.aspx> (1. ožujka 2018).

Izvori

- Jambrišak, Marija. 1907. *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama*. Drugo ispravljeno izdanje. Zagreb: Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (Stj. Kugli).
- Šeringer, Vinko. 1934. *Najnoviji bon-ton ili Uputstvo kako da se odijevamo i ponašamo u boljem društvu*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Ženski list. Zagreb, travanj 1925. (god. I, br. 1) – travanj 1938. (god. XIV, br. 4).
- Novi ženski list. Zagreb, svibanj 1938. (god. I) – ožujak 1939. (god. II).
- Hrvatski ženski list. Zagreb, travanj 1939. (god. I, br. 1) – prosinac 1944. (god. VI, br. 12).
- Hrvatica. Časopis za ženu i dom. Zagreb, siječanj 1939. (god. I, br. 1) – travanj 1941. (god. III, br. 4).
- Ženski svijet. Mjesečnik za kulturne, socijalne i političke interese žena. Zagreb, 1917. (god. I, br. 1) – 1918. (god. II, br. 9).

Literatura

- Armstrong, Nancy; Leonard Tennenhouse. 2014. *The Ideology of Conduct: Essays on Literature and the History of Sexuality*. New York: Routledge.
- Brown, Penelope. 1980. How and why are women more polite: some evidence from a Mayan community. U: *Women and Language in Literature and Society* (ur. Sally McConnell-Ginet, Ruth Borker i Nelly Furman): 111–136. New York: Praeger.
- Brown, Penelope; Stephen Levinson. 1978. Universals in language usage: Politeness phenomena. U: *Questions and Politeness* (ur. Esther Goody): 56–310. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Penelope; Stephen C. Levinson. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cameron, Deborah. 2012. *Verbal Hygiene*. London – New York: Routledge.
- Holmes, Janet. 1995. *Women, Men and Politeness*. London: Longman.
- Jones, Ann Rosalind. 1987. Nets and bridles: early modern conduct books and sixteenth-century women's lyrics. U: *The Ideology of Conduct: Essays on Literature and the History of Sexuality* (ur. Nancy Armstrong i Leonard Tennenhouse): 39–72. New York: Routledge.
- Kádár, Dániel Z.; Michael Haugh. 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaplan, Abby. 2016. *Women Talk More than Men... And Other Myths about Language Explained*. New York: Cambridge University Press.

- Kasper, Gabriele. 1998. Linguistic Etiquette. U: *The Handbook of Sociolinguistics* (ur. Florian Coulmas). Blackwell Reference Online.
http://liduaeka.weebly.com/uploads/1/0/7/6/10761275/23_linguistic_etiquette.pdf (13. lipnja 2017).
- Labov, William. 1972. Rules for ritual insults. U: *Studies in Social Interaction* (ur. David Sudnow): 120–169. New York: Free Press.
- Lakoff, Robin Tolmach. 1975. *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
- Leech, Geoffrey. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Mills, Sara. 2003. *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watts, Richard J.; Sachiko Ide; Konrad Ehlich. 1992. Introduction. U: *Politeness in Language: Studies in Its History, Theory and Practice* (ur. Richard J. Watts, Sachiko Ide i Konrad Ehlich): 1–17. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Woolard, Kathryn A. 1998. Introduction: Language Ideology as a Field of Inquiry. U: *Language Ideologies. Practice and Theory* (ur. Bambi B. Schieffelin, Kathryn A. Woolard i Paul V. Kroskrity): 3–47. New York: Oxford University Press.

How Does a True Lady Talk? Croatian Language Etiquette in the First Half of the 20th Century

Summary

Texts abounding with tips on how to improve a romantic relationship with a man hold a significant place in women's magazines. The claim that men and women speak in different languages is stressed as the main cause of all the difficulties in male-female relationships. This claim is built on the premise that understanding and harmony in a heterosexual romantic relationship can be achieved only if women manage to master the "foreign" male language and exhibit a high degree of proficiency. Women must get familiar with men's verbal habits, so that they can skillfully direct a conversation with a man. Ever since the counseling genres founded on the concept of gender binary in language have emerged, ideas about a female communication deficit and a need to correct and discipline the woman's authentic verbal behavior have constantly been perpetuated in women's magazines and in manuals of etiquette. This paper will describe and illustrate the hygiene of female speech undertaken in several Croatian women's magazines from the beginning of the 20th century. This practice of verbal hygiene will be submitted under the term of the linguistic etiquette, with the basic norms defining the "lady's talk". All of the conclusions will be supported by evidence from the corpus excerpts.

Ključne riječi: jezični bonton, verbalna higijena, ženski jezik, muški jezik, ženski časopisi

Keywords: language etiquette, verbal hygiene, female language, male language, female magazines